

UBEYD KÜLTÜRÜ'NÜN GÜNEY KAFKASYA'YA YAYILIMI İLE İLİŞKİLİ YENİ VERİLER

NEW FACTS ON THE SPREAD OF UBAID CULTURE IN THE SOUTH CAUCASUS

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 16 Ekim 2024	Received: October 16, 2024
Hakem Değerlendirmesi: 28 Ekim 2024	Peer Review: October 28, 2024
Kabul: 28 Kasım 2024	Accepted: November 28, 2024

DOI: 10.22520/tubaar.1568146

Veli. B. BAŞŞALİYEV* - **Nezahat CEYLAN**** - **Elmar BAŞŞALİYEV*****
Heyran HASANOVA**** - **ZİNİYET MEMMEDOVA*******

ÖZET

Bülövkaya yerleşimi Babek ilçesinin Göynük köyü civarında, deniz seviyesinden 1430 m yükseklikte, Sarısu nehrinin sol kıyısında yer almaktadır. Yerleşimde 2024 yılında yapılan araştırmalar sırasında ortaya çıkarılan yeni arkeolojik buluntular, çok sayıda boyalı çanak çömlek, Mezopotamya ve Güney Kafkasya kültürleri arasındaki ilişkinin net bir şekilde yorumlanmasına ve yeniden değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır. Bülövkaya yerleşiminin araştırılması MÖ 5. binyılın ilk yarısında Mezopotamya ile Nahçıvan arasındaki ekonomik ve kültürel ilişkilerin genişlediğini, Ubeyd kabilelerinin kuzeye doğru hareket ederek Nahçıvan'a yerleştiğini göstermektedir. Yapılan araştırmalar burada yerleşen kabilelerin göçebe hayvancılıkla uğraştıklarını, ağırlıklı olarak Zengezur obsidiyeni kullandıklarını söylemek için olanak sağlamaktadır. Ubeyd kabilelerinin Nahçıvan'a doğru hareketi Güney Kafkasya'nın zengin hammadde, özellikle obsidiyen, bakır kaynakları ve bol otlaklarla ilişkilidir. Bülövkaya çanak çömleği arasında Urmiye Havzası'na özgü çanak çömleğin bulunması bu kültürün yerel kültürlerle etkileşimde olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Güney Kafkasya, Nahçıvan, Mezopotamya, Ubeyd Kültürü, Urmiye Havzası, Boyalı Çanak Çömlek

* Prof. Dr., Nahçıvan Devlet Üniversitesi, Tarih ve Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Nahçıvan / Azerbaycan
e-posta: velibahshaliyev@mail.ru, ORCID:0000 0002 4914 3016.

** Prof. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bişkek / Kırgızistan
e-posta: n.ceylan@atauni.edu.tr, ORCID:0000-0002-9889-7279.

*** Doktora Öğrencisi, Erzurum Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eski Çağ Tarihi Bölümü, Erzurum / Türkiye
e-posta: elmarbakhshaliyev@gmail.com, ORCID:0000 0003 3360 0961.

**** Ar. Gör., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Eski Çağ Arkeolojisi Bölümü, Nahçıvan / Azerbaycan
e-posta: h.hasanova.99@mail.ru, ORCID:0000-0001-8814-3150.

***** Ar. Gör., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Eski Çağ Arkeolojisi Bölümü, Nahçıvan / Azerbaycan
e-posta: ziniyet1999@gmail.com, ORCID:0009-0006-5299-1119.

ABSTRACT

Bülövkaya settlement is located near the Göynük village of Babek district, on the left banks of a mountain river, at an altitude of 1430 m above sea level. During the research carried out in the settlement in 2024 found new archaeological materials, especially a lots of painted pottery, allow a clear interpretation and re-evaluation of the relationship between Mesopotamian and Southern Caucasian cultures. Researches of the Bülövkaya settlement shows that in the first half of the 5th millennium BC, economic and cultural relationships between Mesopotamia and Nakhchivan expanded and Ubaid tribes moved north and settled in Nakhchivan. Research on the settlement allows us to say that the tribes who settled here were engaged in nomadic animal husbandry and used mainly Zengezur obsidian. The movement of Ubaid tribes towards Nakhchivan was related to the rich raw material deposits of the Southern Caucasus, especially obsidian and copper deposits, as well as abundant pastures. The presence of pottery specific to the Urmia Basin among the Bülövkaya pottery shows that this culture also has connections with local cultures.

Keywords: Southern Caucasus, Nakhchivan, Mesopotamia, Ubaid Culture, Urmia Basin, Painted Pottery

GİRİŞ

Güney Kafkasya'nın eski yerleşimlerinde Mezopotamya ile ilişkili maddi kültür örneklerinin bulunması, Kafkasyalı araştırmacılar arasında büyük ilgi uyandırmış, eski Mezopotamya kültürlerinin Güney Kafkasya'ya yayılması konusunda çeşitli görüşler dile getirilmiştir (Fig. 1). Bir grup araştırmacı Mezopotamya kültürlerinin Güney Kafkasya'daki izlerini ekonomik ve kültürel bağlarla ilişkilendirirken (Бахшалиев, 2022, s. 149), diğerleri Mezopotamya kültürlerinin göç yoluyla Güney Kafkasya'ya yayıldığını söylemiştir (Cucchi ve ark., s. 2013). Güney Kafkasya'da yayılan, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ova bölgesini de kapsayan Leyla Tepe Kültürü de, Kuzey Mezopotamya'daki kavimlerle ilişkilendirilmiştir (Мунчаев ve Амиров, 2015, s. 128-131; Müseyibli 2020, s. 220-234). Araştırmacıların bazıları Leyla Tepe Kültürü'nün Uruk Kültürü ile ilişkili olduğunu söylerken (Мунчаев ve Амиров, 2009, s. 41-52), diğerleri bu kültürün Ubeyd Kültürü'nden kaynaklandığını varsaymaktadır (Müseyibli, 2020, s. 220-234). Azerbaycan Cumhuriyeti'nin güneyinde yer alan Nahçıvan'da yapılan arkeolojik araştırmalar, Mezopotamya kavimlerinin koloniler halinde Nahçıvan'a yerleştiğini ve bu koloniler aracılığıyla ekonomik ve kültürel ilişkilerin yürütüldüğünü söylemek için olanak sağlamıştır (Бахшалиев ve Марро, 2024, s.

17-18). Azerbaycan bilim adamı I. H. Nerimanov, Halaf Kültürü'nden sonra Azerbaycan'da Ubeyd Kültürü'nün yayıldığını ileri sürmüştür (Нериманов, 1985, s. 271; Нериманов, 2003, s. 32-33). Ancak bulguların eksikliği bu fikirlerin savunulmasını zorlaştırmıştır. Şöyle ki, Ubeyd Kültürü'ne özgü olan boyalı çanak çömlek, Leyla Tepe Kültürü'nün de aralarında bulunduğu Güney Kafkasya kültürlerinde birer örneklerle temsil ediliyordu. Nahçıvan'da yer alan Bülövkaya yerleşiminde 2024 yılında yapılan araştırmalar sırasında ortaya çıkarılan yeni arkeolojik buluntular, o sıradan çok sayıda boyalı çanak çömlek, Mezopotamya ve Güney Kafkasya kültürleri arasındaki ilişkinin net bir şekilde yorumlanmasına ve yeniden değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır. Bu çalışmanın amacı yeni bulguları yayınlamak bilimsel dolaşıma kazandırmaktır.

BÜLÖVKAYA YERLEŞİMİNDE ARKEOLOJİK KAZILAR

Bülövkaya yerleşimi Babek ilçesinin Göynük köyü civarında, deniz seviyesinden 1430 m yükseklikte, Sarısu nehrinin sol kıyısında yer almaktadır (Fig. 2). Yerleşim 2019-2023 yıllarında yüzey araştırmalarıyla, 2023 yılında ise sondaj kazısı ile incelenmiştir. Yerleşimde arkeolojik kazılar Haziran-Temmuz 2024'te V. B. Bahşaliyev'in

Figür 1

Nahçıvan, Güney Kafkasya ve Yakın Doğu'nun Neolitik ve Kalkolitik Çağ Yerleşimleri / *Neolithic and Chalcolithic Settlements of Nakhchivan, Southern Caucasus and Near East* (Veli Bakhshaliyev)

bilimsel yönetiminde 300 metrekarelik alanda yapılmıştır (Fig. 3). Arkeolojik kazılar Bülövkaya C, Bülövkaya D ve Bülövkaya E olmak üzere üç alanda gerçekleştirilmiştir. Arkeolojik araştırmalar yerleşimin tek tabakalı olduğunu göstermiştir. Ancak araştırma sırasında birbirinden renk bakımından farklılık gösteren iki yapı katının olduğu tespit edilmiştir. Kültür tabakasının kalınlığı 0,3-1,5 m arasında değişmektedir. Kazı sırasında birinci yapı katında ortaya çıkarılan yapıların korunması amacıyla C alanında kazı durdurulmuş ve D ve E alanlarında ise ana toprağa kadar devam edilmiştir. Kazı alanlarının boyutları 10x10 m'dir.

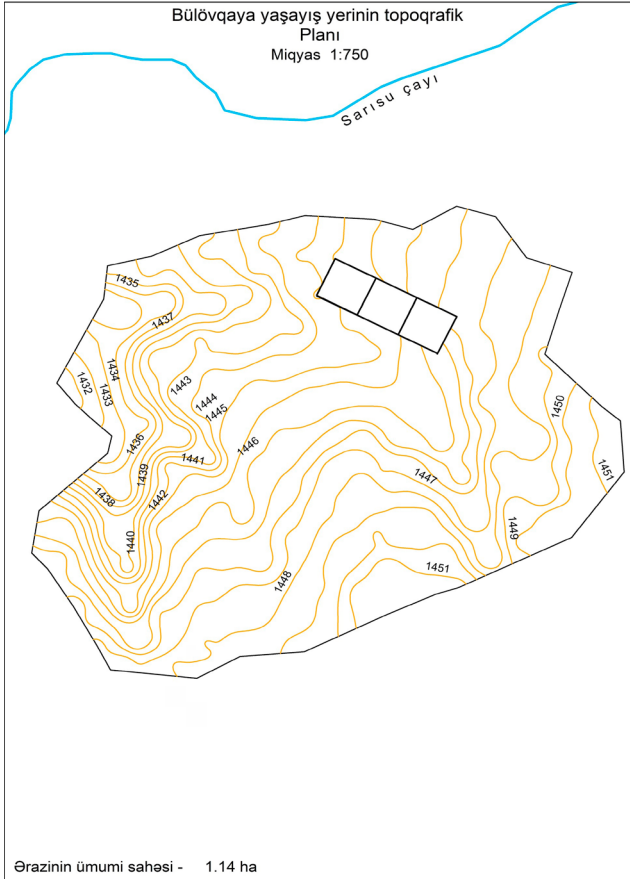
Figür 2

Bülövkaya Yerleşimi ve Kazı Alanının Görünümü / View of Bülövkaya Settlement and Excavation Area (Veli Bakhshaliyev)

Figür 3.

Bülövkaya Yerleşiminin Topoğrafik Planı / Topographic plan of Bülövkaya Settlement (Veli Bakhshaliyev)

Yukarıdaki ilk yapı katı, çanak çömlek, alet, hayvan kemiği, obsidiyen ve diğer taş aletlerin bulunduğu gri toprak tabakalarından oluşuyordu. Birinci yapı katındaki evler tahribata uğramış, bu tabakada herhangi bir ocak veya kül kalıntısı ortaya çıkarılmamıştır. Ancak taban kalıntıları, çanak çömlek örneklerinin, aletlerin yatay konumu ve toprağa gömülen küpler, insanların buraya yerleştiğini gösteriyordu. Açık renkte olan ikinci yapı katı ise buluntu açısından daha zengindi. Araştırma sırasında bu yapı katında dikdörtgen planlı evlerin kalıntıları, çukurlar, ocaklar, çanak çömlek, obsidiyen ve hayvan kemiklerinden oluşan zengin arkeolojik malzeme ortaya çıkarılmıştır.

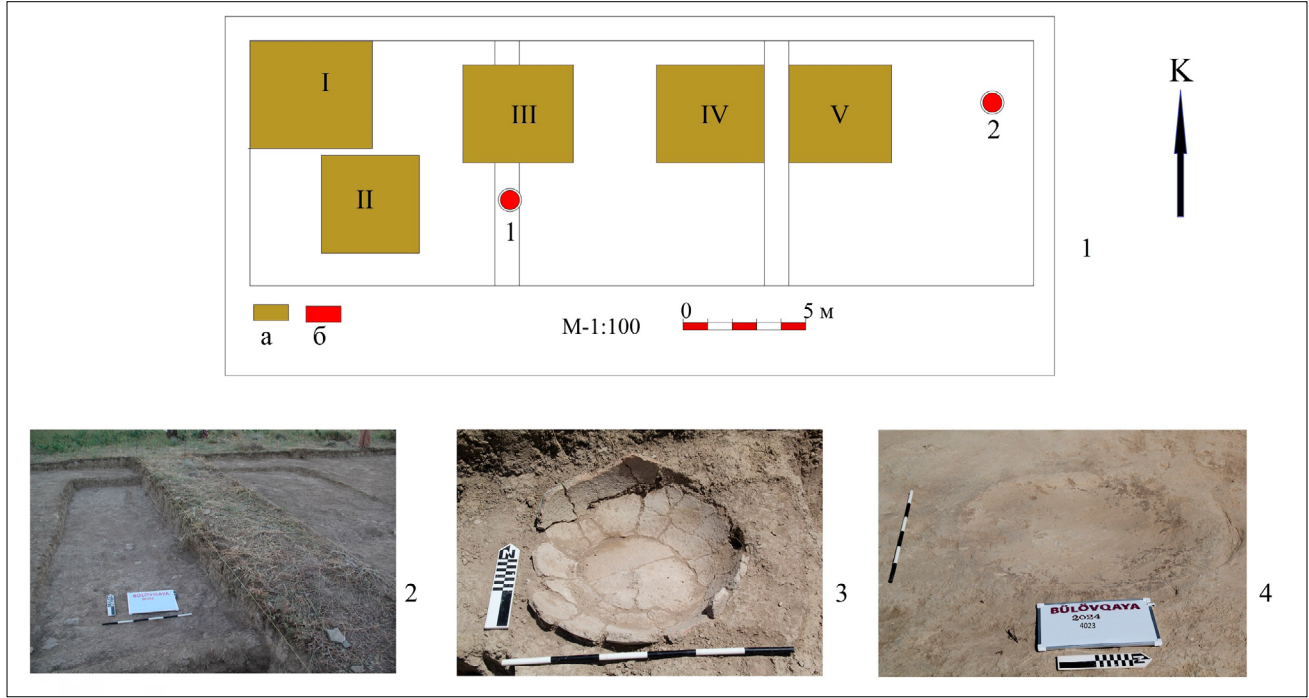
Mimari Kalıntılar

Birinci yapı katına ait evler yerleşmenin üst katlarında, C alanında yapılan araştırmalar sırasında bulunmuştur. Araştırma sırasında dörtgen planlı ev kalıntılarının yanı sıra, çok sayıda çanak çömlek, iki adet taş çekiç, ezgi taşı ve obsidiyen yontmak için aletler ortaya çıkarılmıştır. İlk ev kazı alanının kuzeybatı köşesinde yer alıyordu (Fig. 4, 1, I). Ev 5 m uzunluğunda ve 4.40 m genişliğindeydi. Zemin bir süre kullanıldığından çevreye göre sert ve düzdü. Evin içinde pembe renkli çanak çömlek örnekleri, obsidiyen parçaları ve hayvan kemikleri bulunuyordu. Buluntular özellikle çanak çömlek örnekleri zemine yatay konumdaydı. Bu evin güney tarafında ikinci evin, daha doğrusu tabanının kalıntıları açığa çıkarıldı (Fig. 4, 1, II). Evin uzunluğu 4,50 m, genişliği 4,40 m idi. Zemin kullanımdan dolayı sertleşmişti. Evin içinde pembe renkli çanak çömlek örnekleri, obsidiyen parçaları ve hayvan kemikleri bulunuyordu. Birinci evin doğu tarafında üçüncü evin kalıntıları bulundu (Fig. 4, 1, III). Ancak bu evin bir kısmı da D alanına taşınmıştı (Fig. 4, 2). Evin uzunluğu 4,50 m, genişliği 4 m idi. Zemin sertleşmiş ve aşınmıştı. Zemin üzerinde yatay konumda bulunan çanak çömlek parçaları, ezgi taşı ve bir havan parçası ele geçirilmiştir. Araştırma sırasında eski insanların zemini düz tutmak için yassı taşlar kullandıkları, daha doğrusu zeminin bazı yerlerine taş levhalar yerleştirdikleri belirlendi. Muhtemelen bu taş levhalar ev eşyalarını yerleştirmek için kullanılmıştı. Ancak çoğu durumda bu taş levhaların toprak erozyonu nedeniyle eğildiğini ve yer değiştiğini de söylememiz gerekiyor. Bu evin D alanına ait bölümünde, uzun saplı, ters çevrilmiş küçük bir kap bulunmuştur. Evin doğu tarafında ise toprağa gömülü bir depo küpünün kalıntıları vardı (Fig. 4, 1, 1). Saman karışımı kilden yapılmış, iyi pişirilmemiş bu küpün sadece toprağa gömülen alt kısmı sağlam kalmıştı (Fig. 4, 3). Cidarları arasında pişmemiş gri bir tabaka bulunmaktaydı.

İkinci alanda, D alanında yapılan araştırmalarda üst tabakadan az miktarda çanak çömlek bulunmuştur. Bu alanda yapılan kazılar sırasında üçüncü evin doğu tarafında dördüncü evin kalıntıları ortaya çıkarıldı

Figür 4

Birinci Yapı Katının Planı ve Arkeolojik Buluntular: 1- Birinci Yapı Katındaki Evlerin Planı; 2-Üçüncü Evin Görünümü; 3-Depo Küpü; 4-İkinci Yapı Katında Yuvarlak Ocak; a- Evler; b-Depo küpleri / Plans of Houses First Horizon and Material-Cultural Remains: 1-Plans of Houses at the First Level; 2-View of the Third Room; 3-Household Jug; 4-Hearth From the Second Level; A -Houses; B - Household Jugs (Veli Bakhshaliyev)

(Fig. 4, 1, IV). Bu ev 4.50 m uzunluğunda ve 4.40 m genişliğindeydi. Diğer evlerde olduğu gibi bu evin de içerisinde zemin üzerinde yatay pozisyonda bulunan çanak çömlek parçaları, ezgi taşı ve havan parçaları vardı. Zemin kullanımdan sertleşmişti. Çanak çömlek örnekleri çoğunlukla pembe renkli, bazen ise boyalıydı.

Beşinci evin kalıntıları E alanında bulundu (Fig. 4, 1, V). Bu ev 4,50 m uzunluğunda ve 4,40 m genişliğindeydi. Evin batı tarafında zemine gömülü bir kapı taşının bulunması, burada bir kapı aralığının olduğunu göstermektedir. Bu evin doğu tarafında ise toprağa gömülü büyük bir depo küpü parçalanmış halde bulunmuştur (Fig. 4, 1, 2). Küpün ağzı ve gövdesi kırılarak kapın içerisine dökülmüştü (Fig. 5).

Figür 5

Depo Küpünün Kalıntıları / Remains of Storage Jug (Veli Bakhshaliyev)

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi birinci yapı katının altında yer alan ikinci yapı katı, açık renkli olması ve kül karışımının varlığıyla ayırt ediliyordu (Fig. 7, 2, 3). Beyaz-sarı renkli bu tabaka gri renkli külle karışmıştı. Ancak söylememiz gerekiyor ki, arkeolojik kalıntılar bu tabakada daha iyi korunmuştu. Evlerin ve ocakların yerleri açıkça görülüyordu. Bu tabakada yapılan arkeolojik kazılar, evlerin inşası sırasında, ilk önce, alanın düzleştirildiğini ortaya çıkarmıştır. Alan tesviye edildiğinde bazı evlerin kuzey tarafı hafifçe zemine doğru 10-15 cm kadar derinleştirilmişti. Evlerin yapımında ahşap direkler de kullanılmıştı. Bu tabakadaki evlerin yerleri belirlenirken ahşap direklerin planı da dikkate alınmıştır (Fig. 6). Bu tabakada altı evin kalıntısı tespit edilmiştir. Araştırma sırasında evlerin gruplar halinde yer aldığını, aralarındaki boş alanların ise işlik olarak kullanıldığını söylemek mümkün olmuştur. İşlikte çukurlar, ocaklar, çanak çömlek ve çömlekçi fırınının kalıntıları bulunmuştur. İşlik çevresinde yer alan evler Ovçular Tepe yerleşiminde yapılan kazılar sırasında da bulunmuştur (Marro ve ark., 2011, s. 53-100, foto 8).

Bu yapı katındaki ilk ev, C alanında yapılan kazılarda, alanın batı tarafında bulunmuştur (Fig. 7, 1, I). Bu evin bir kısmı kazılmayan alanın altında kalmıştır. Evin içerisinde çanak çömlek örnekleri, hayvan kemikleri ve obsidiyen parçaları bulunmuştur. Ev 4,30 m uzunluğunda, 2,20 m genişliğindeydi.

Figür 6

Kazı Alanın Dron Görünümü: 1-Birinci Yapı Katındaki Evin Görünümü; 2-3-İkinci Yapı Katındaki Evlerin İzleri / Drone View of the Excavation Area: 1-View of the House on the First Building Phase; 2-3- Traces of Houses of the Second Building Phase (Veli Bakhshaliyev)

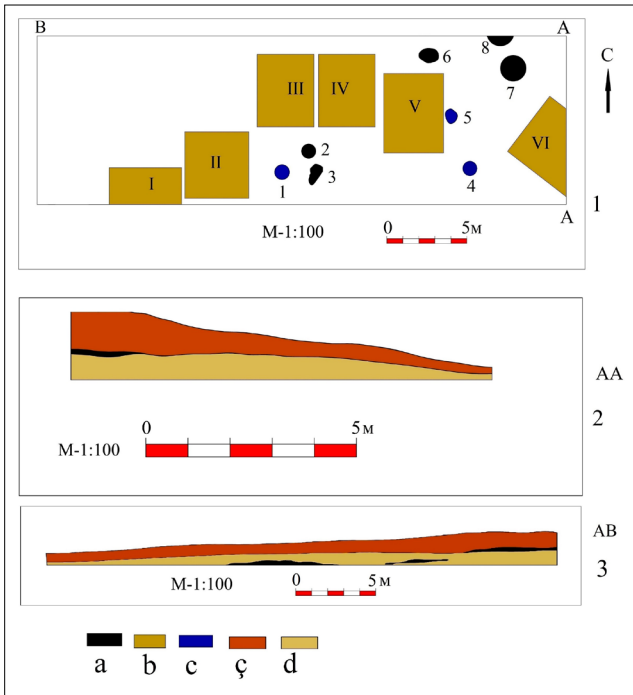

İkinci ev onun doğusunda yer alıyordu (Fig. 7, 1, II). Uzunluğu 4,70 m, genişliği 3,70 m idi. Evin içerisinde çanak çömlek örnekleri, hayvan kemikleri ve obsidiyen parçaları ortaya çıkarılmıştır. Evin kuzey tarafında 1 m genişliğinde ve 10 cm yüksekliğinde bir platform vardı. Muhtemelen bu platform ev eşyalarını yerleştirmek için kullanılıyordu.

Üçüncü ev D alanında yapılan kazılar sırasında ortaya çıkarılmıştır (Fig. 7, 1, III). Bu evin uzunluğu 4,70 m, genişliği 3,70 m idi. Kuzey tarafında 1 m genişliğinde bir platform ve bir direk yeri, güney tarafında ise üç adet direk yeri vardı. Evin içerisinde sade ve boyalı çanak çömlek, hayvan kemikleri ve obsidiyen parçaları ele geçirilmiştir. Sertleşmiş zemininin yanı sıra, direk yerleri de evin planının belirlenmesine olanak sağlamıştır.

Figür 7

İkinci Yapı Katının Planı ve Kesitler: 1- İkinci Yapı Katının Planı; 2-3- Kesitler; A –Ocak ve Kül Kalıntıları; B-Evler; C-Çukurlar; Ç-Birinci Yapı Katı; D- İkinci Yapı Katı / Plans of Second Level and Sections of Excavations at the Bülovkaya Settlement. 1-Plans of Houses on the Second Level; 2-3-Cuts; A -Remains of Hearths and Ash; B-Houses; C-Pits; Ç-First Level; D- Second Level (Veli Bakhshaliyev)

Dördüncü ev üçüncünün doğu tarafında ve onunla aynı büyüklükteydi (Fig. 7, 1, IV). Evin uzunluğu 4,70 m, genişliği 3,70 m idi. Evin kuzey tarafında platform, ön tarafında ise direk yerleri açıkça görülüyordu. Bu tabakadaki evlerin zemini beyaz kil ile sıvandığı için evlerin izleri kolaylıkla tespit edilebiliyordu.

Bu evlerin ön tarafında yuvarlak bir çukur (Fig. 7, 1, 1) ve üç ocak bulunmuştur. Birinci ocak tahrip olduğundan şeklini tam olarak belirleyemedik. Diğer ocaklardan biri yuvarlak, diğeri ise oval plandaydı (Fig. 4, 4). Yuvarlak ocağın çapı 90 cm, diğerrinin boyutları ise 1,10-0,75 m'dir (Fig. 7, 1, 2-3). Ocakların çevresinde kül yığınları, çanak çömlek, hayvan kemikleri ve obsidiyen parçaları yatay konumda bulunmaktaydı. Yerleşimin güney sınırında, dere kenarında yer alan bu alan ışık olarak kullanılmış olmalıdır.

Beşinci ev dördüncünün doğusunda yer alıyordu (Fig. 7, 1, V). Uzunluğu 4,80 m, genişliği 3,70 m idi. Evin içindeki hayvan kemikleri ve obsidiyen parçaları yatay pozisyondaydı. Kuzey tarafında 1 m genişliğinde bir platform, güney tarafında ise direk yerleri vardı. Bu evin kuzey tarafında çanak çömlek fırınının (Fig. 7, 1, 6) ve iki ocağın kalıntıları (Fig 7, 1, 7-8), doğu tarafında ise 60 cm çapında iki adet yuvarlak çukur bulunmuştur

(Fig. 7, 1, 4-5). Çukurlar hayvan kemikleriyle doluydu (Fig.8). Hayvan kemikleri arasında büyükbaş hayvanların kemikleri çoğunlukta idi. Fırınlardan biri yuvarlak şekilde ve 1,10 m çapındaydı. İçerisi siyah kütle doluydu. Diğer ocağın bir kısmı ise kazı alanının dışındaydı. Çapı 60 cm idi. Bu ocağın da içi siyah kütle doluydu. Ocakların çevresinde hayvan kemikleri, çanak çömlek ve obsidiyen parçaları ele geçirilmiştir. Araştırmalar bu alanın aynı zamanda yiyecek depolamak ve yemek pişirmek için kullanılan ekonomik amaçlı bir avlu olduğunu gösteriyor. Çanak çömlek fırınının bulunması insanların bu alanda üretim faaliyetlerinde bulunduğunu doğrulamaktadır. Bu alandaki araştırmalar ocakların çevresinde obsidiyen aletlerin de yapıldığını göstermektedir. Böylece evlerin bir grup halinde yer aldığını ve aralarındaki alanın ışık olarak kullanıldığını söyleyebiliriz.

Figür 8

Kemikle Dolmuş Çukur / Pit Filled with Bone (Veli Bakhshaliyev)

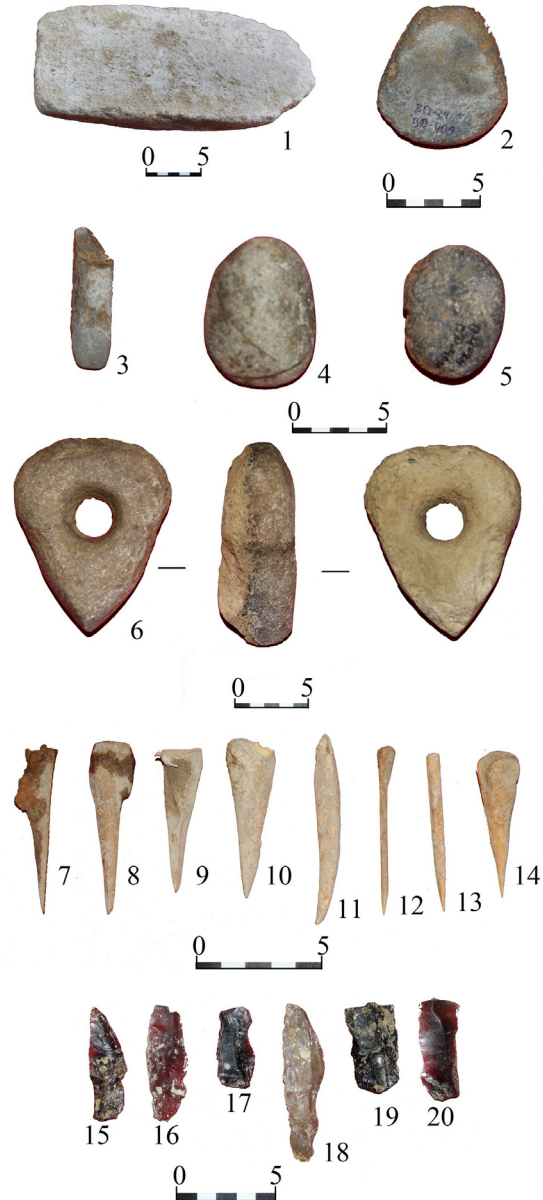
Altıncı ev E alanının doğu ucunda yer aldığından bir kısmı kazı alanının dışındaydı (Fig. 7, 1, VI). Evin planı zemindeki beyaz sıva ve direk deliklerden net bir şekilde belirlenebiliyordu. Bu evin kazı alanında kalan kısmının uzunluğu 4,70 m, genişliği ise 3,70 m idi. Evin içerisinde çanak çömlek, hayvan kemikleri ve obsidiyen parçaları bulunmuştur. Bu evin zemininde ezgi taşı, obsidiyen yontmak için aletler ve kemik aletler bulunmuştur.

Yerleşimde yapılan kazılar sırasında eski çağ insanların standartşekilli, kareplanlı evlerde yaşadıkları belirlenmiştir. Arkeolojik araştırmalar Bülövkaya yerleşimi için dörtgen planlı hafif yapılı evlerin karakteristik olduğunu göstermektedir. Araştırma sırasında birinci tabakada beş, ikinci tabakada ise altı evin kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Birinci kattaki evlerin inşasında zemini yapmak için yassı taş levhalar da kullanılmıştır. Evlerin dışında depo küpleri, çanak çömlek ve aletler bulunuyordu. Yapılan araştırmalara göre alt kattaki evlerin zemininde platformların yapıldığı, evlerin direkler yardımıyla inşa edildiği ve hafif örtü ile tamamlandığı söylenebilir. Ocaklar evlerin dışındaki iş yerlerinde bulunuyordu. Bu da insanların buraya yaz aylarında yerleştiğini bir kez daha doğruluyor. Eski insanlar evlerin zeminini beyaz harçla sıvıyorlardı.

Yuvarlak ocakların ve depo çukurlarının zeminine de sıva yapılıyordu. Ezgi taşları ve diğer aletler evlerin içinde ve ışıklarda bulunuyordu. Işıklarda obsidiyen parçaları, ocak ve alet parçalarının bulunması, eski insanların ışıklarda, ocakların çevresinde aletler yaptığını ve burada gıda ürünlerini işlediğini gösteriyor. Yerleşimde çeşitli maddi kültür kalıntılarının bulunmasına rağmen hayvan kemikleri ve çanak çömlek oldukça fazladır. Çanak çömleğin bir kısmının yerleşimde yapılmış olması muhtemeldir. Mimari kalıntılar ve kazı sırasında ele geçirilen bulgular, yerleşimin tek tabakalı olduğunu ve bu kültürün iki aşamadan geçtiğini söylememize olanak sağlar. Üst tabakada ocak kalıntılarının bulunmaması muhtemelen yerleşimde insanların kısa süreli yaşamasından ve göçebe hayvancılığın yoğunlaşmasından kaynaklanmıştır.

Figür 9

Aletler / Tools (Veli Bakhshaliyev)

Aletler

Bülövkaya'da bulunan iş aletlerinin bir kısmı ezgi taşlarından oluşmaktadır (Fig. 9, 1). Bu tip aletler çoğunlukla gri bazalt taşından yapılmıştır. Ezgi taşları çoğunlukla evlerin içinde, ocakların çevresinde bulunmuştur. Bülövkaya'daki ezgi taşlarının analizi yapılmadığından hangi amaçla kullanıldığını söylemek zordur. Ancak Nahçıvan'da yapılan araştırmalar bu tür aletlerin çok farklı amaçlarla kullanıldığını doğrulamaktadır. Bu aletler tahılın yanı sıra tuz ve maden öğütülmesinde de kullanılıyordu (Bakhshaliyev, 2021, s. 382-384, fig. 10; Bakhshaliyev, 2022, s. 143).

2024 yılında Bülövkaya'da yapılan kazılarda çok sayıda perdah taşı (Fig. 9, 2, 3), vurma aletleri (Fig. 9, 4, 5), iki adet taş çekiç (Fig. 9, 6) ve bu tip alete ait bir parça da açığa çıkarılmıştır. Çekiçlerin baş tarafında bir yuvarlak delik açılmıştır. Böyle bir alet 2023 yılında Bülövkaya'daki yüzey araştırması sırasında da ele geçirilmişti. Kültepe I, Aknaşen-Hatunark ve Duzdağ madenlerinde bulunan taş çekiçlerden farklı olarak bu aletlerin bir ucu sivri ve keskindir. Bu tür aletler Nahçıvan Tepe yerleşiminde de bulunmuştur. Nahçıvan Tepe aletlerinden birinde bakır oksidinin bulunması, bu aletlerin madencilikte kullanıldığını söylemeye olanak sağlamaktadır (Bakhshaliyev, 2021, s. 382-384, fig. 10; Bakhshaliyev, 2022, s. 143). Bu tür aletler kazıma için çok uygundur ve büyük olasılıkla madencilikte de kullanılmıştır.

Bülövkaya'da yapılan araştırmalarda başta iğneler olmak üzere çok sayıda kemik alet de ele geçirilmiştir (Fig. 9, 7-14). Aletlerin bazıları işlenirken aşınmış, bazıları ise kırılmıştır.

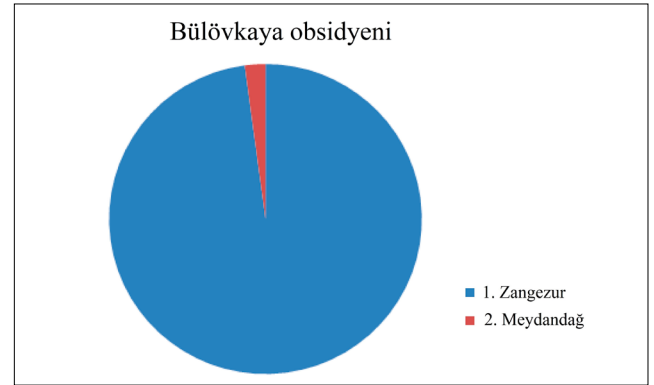
Obsidiyen ve Çakmaktaşı Aletler

Bülövkaya'da bulunan aletlerin bir kısmı obsidiyen (Fig. 9, 15-17, 19-20) ve çakmaktaşı (Fig. 9, 18) yapılmıştır. Bilindiği gibi, Güney Kafkasya'da pek çok hammadde kaynakları, o sıradan obsidiyen ve bakır yatakları bulunmaktadır (Bakhshaliyev, 2022, s. 144-146). Urmiye Havzası'nda obsidiyen bulunmadığından bu bölgede yerleşen toplum Güney Kafkasya'nın obsidiyen kaynaklarını kullanmıştır. Obsidiyen eski dünyanın tarım ve hayvancılıkla uğraşan kabileleri için çok önemli olduğundan Güney Kafkasya ile Urmiye Havzası arasında bağlantıların kurulmasına olanak sağlamıştır. Sirabçay vadisindeki Geç Kalkolitik yerleşimlerinde olduğu gibi Bülövkaya'da da çok az sayıda obsidiyen alet bulunmaktadır. Ancak çok sayıda obsidiyen parçası ele geçirilmiştir. Araştırmalar, Nahçıvan'ın Neolitik ve Kalkolitik yerleşimlerinde Göyçe Havzası ve Zengezur obsidiyeninin ağırlıklı olarak kullanıldığını göstermektedir (Bakhshaliyev ve Bakhshaliyev, 2021, s. 189-191). Ovçular Tepe'de Göyçe obsidiyeni, Sirabçay

vadisinin Geç Kalkolitik yerleşimlerinde Zengezur obsidiyeni çoğunluktadır (Baxşaliyev, 2023, s. 140-142). Bülövkaya obsidiyeninin sadece bir kısmı (74 örnek) analiz edilmiştir.¹ Analizler Bülövkaya'da ağırlıklı olarak Zengezur obsidiyeninin (Fig. 10), kısmen de Meydan dağ obsidiyeninin kullanıldığını göstermektedir (Orange ve ark, 2021, s. 932). Araştırmalar obsidiyen kullanımının yerleşimlerin coğrafi konumuyla ilişkili olduğunu da doğrulamaktadır. Muhtemelen, Bülövkaya'da Zengezur obsidiyeninin çoğunlukta olması bununla ilişkilidir.

Figür 10

Bülövkaya'daki Obsidiyenlerin Analiz Sonuçları / *Result Analyses of Obsidian from Bülövkaya Settlement* (Veli Bakhshaliyev)

Çakmaktaşıdan yapılmış çok az alet vardır. Bunlar orak dişlerden oluşmaktadırlar. Bazıları piramidal, bazıları da prizmatik çekirdeklerin yontulmasıyla yapılmıştır. Bazı plakaların her iki tarafı da iyi rötuşlanmış, diğerleri ise rötuşsuzdur. Bu tür aletler orak dişi, ya da başka aletlerin yapı parçası gibi kullanılmış olmalıdırlar.

ÇANAK ÇÖMLEK

Bülövkaya'da ortaya çıkarılan buluntuların büyük çoğunluğunu çanak çömlek oluşturmaktadır. 2024 yılı kazılarında Bülövkaya yerleşiminden 8507 adet çanak çömlek bulunmuştur. Bunların arasında 1.639 adet form veren çanak çömlek vardır. Bülövkaya çanak çömleğini dört gruba ayırabiliriz (Fig. 11). Çanak çömleğin %69,6'sı pembe (Fig. 12, 5, 1-5), %2'si kahverengi (Fig. 12, 6-8), %1'i siyah-gri renkte pişirilmiştir (Fig. 12, 9-11). Çanak çömleğin %27,4'ü boya bezeklidir (Fig. 12, 12-17). Bazılarının yüzeyinde kaba saman karışımı açıkça görülüyor. Çanak çömlek ince kil tabakalarının birbirinin üzerine yerleştirilmesiyle yapılmıştır. Bazı çanak çömleğin yüzeyi tarak benzeri bir aletle yapılandırılmıştır. Ancak bu tip çanak çömlek nadiren görülmektedir. Kapların dipleri düz, dışa doğru çıkıntılı ve yuvarlak olarak şekillendirilmiştir. Birinci yapı katında bulunan çanak çömleğin çoğunun iki yüzü de ince bir toprak kaplamaya sahiptir.

¹ Obsidiyenlerin analizi Marie Orange tarafından yapılmıştır.

Figür 11
Bülövkaya Çanak Çömleğinin Oranı / *Proportion of Bülövkaya Pottery* (Veli Bakshaliyev)

Birinci Grup Çanak Çömlek

Birinci grupta pembe renkli çanak çömlek yer alıyor. Bu gruptaki çanak çömlek saman, bitki ve kum katkılı kilden, bazen de katkısız kilden yapılmış ve pembenin çeşitli tonlarında pişirilmiştir. Bu gruptaki çanak çömlekler genellikle iyi pişirilmiştir. Ancak bazılarının cidarları arasında siyah veya gri bir tabaka bulunuyor ki, bu da onların yeterince oksijen alamadıklarını ve iyi pişmediklerini gösterir. Bu gruptakiler form olarak çanak ve çömleklerden oluşmaktadır. Testi tipi kaplar nadiren görülmektedir. Çanak çömlekler arasında büyük küplerin parçaları da bulunmaktadır. Kaplar çoğunlukla kalın cidarlıdır. Ancak ince cidarlı küçük kaplar da bulunmaktadır (Fig. 13, 3, 6, 12). Çanak tipi kaplar dışbükey ve konik bir gövdeye sahiptir (Fig. 13, 1, 14). Çömlekler dışa devrik ağız kenarlı ve dışbükey gövdelidir (Fig. 13, 4). Kapların dipleri çoğunlukla düzdür. Ancak disk şekilli ve dışa doğru çıkıntılı dipler de bulunmaktadır (Fig. 13, 9, 19). Kapların az bir kısmı kabartma bezemelerle, o sıradan memeciklerle süslenmiştir (Fig. 13, 16-18). Memecik şeklindeki kabartmalı bezemeler Tülintepe (Esin ve Arsebük, 1982, s. 96), Değirmen-tepe (Esin ve Arsebük 1983, fig. 12, 1) gibi yerleşimlerden bilinmektedir. Bu tip bezeme motifi Tülintepe'nin koyu yüzlü çanak çömleğinin karakteristik özelliğidir. Bazı çanak çömlek örnekleri yatay ve dikey kabartma kuşak üzerine parmak baskısı ile süslenmiştir (Fig. 13, 4, 10, 13). Çanak çömlek örneklerinin bir kısmı kabartma kuşak üzerine çentik şekilli çizgilerle bezenmiştir (Fig. 13,

Tablo 1

Nahçıvanın Erken ve Orta Kalkolitik Yerleşmelerinden Alınan Karbon Örneklerin Analiz Sonuçları / *Result Analyses Coal from Early and Middle Chalcolithic Settlement of Nakhchivan.*

Sampl ID	Sample	Radiocarbon Age [BP]	$\delta^{13}C$ [‰]	Date BC [95,4%]	
1	Bülövkaya E-5035	LTL33701	5968 ± 45	-14.5 ± 0.1	4953-4723BC
2	Bülövkaya E-4015	LTL33702	6001 ± 45	-15.8 ± 0.5	5007-4782BC
3	Bülövkaya 2021	LTL21697	5611 ± 45	-24.5 ± 0.5	4508-4353 BC
4	Naxçıvan Tepe-1165	LTL18624A	5724 ± 45	-20.3 ± 0.1	4686-4464 BC
5	Naxçıvan Tepe-2095	LTL17636A	5956 ± 45	-25.9 ± 0.5	4945-4722 BC
6	Uçan Agıl 15-2019	LTL16009A	5713 ± 45	-23.4 ± 0.4	4690-4450 BC
7	Uzunoba 15- 010	LTL16019A	5674 ± 45	-20.3 ± 0.5	4620-4370 BC

8). Bu tip bezemeler de Doğu Anadolu'nun Kalkolitik yerleşimlerinden, o sıradan Tülintepe'den bilinmektedir (Esin ve Arsebük, 1982, s. 94-96). Bu tür bezemeler Güney Kafkasya'da yalnızca Kalkolitik dönemde ortaya çıkar ve Neolitik yerleşimlerinde ise bulunmamaktadır. Kulplar az sayıdadır. Boynuz şeklindeki kulplar kapların gövdesinin çeşitli yerlerinde yer almaktadır (Fig. 13, 5). Bu tür kulplar Güney Kafkasya ve Yakın Doğu'nun Neolitik ve Kalkolitik kültürlerinde yaygındır. Bunlar Kültepe I (Бахшалиев ve ark., 2017, fig. 110-112), Tell Damishiliyya (Akkermans, 1988, fig. 16, 120) ve diğer yerleşimlerden bilinmektedir. Bu tip kulplar Geç Kalkolitik dönemde oldukça nadirdir. Bazı kapların ağız kenarları çentiklerle süslenmiştir. Bazı çömlekler ise akıtacaklıdır (Fig. 13, 7). Sepet izleri sadece iki çanak çömlek parçasında bulunmuştur. Azerbaycan'ın, o sıradan Nahçıvan'ın Neolitik ve Kalkolitik yerleşimlerinde pembe renkli saman ve kum katkılı çanak çömlek iyi bilinmektedir (Badalyan ve ark., 2010, s.185; Бахшалиев, 2022, s. 145-149; Lyonnet ve ark., 2012, s. 38-39, 42). Ancak bazı çanak çömlek örnekleri, özellikle dışbükey ve konik gövdeli çanaklar, Yakın Doğu ülkelerindeki çanak çömlekle benzerlik göstermektedir. Bülövkaya'nın kimi çanak çömlek tipleri Doğu Anadolu'da Domuztepe (Campbell ve Fletcher, 2006, fig.5, 3; fig. 5, 4) ve Değirmen-tepe (Esin, 1983, fig. 3, 5-8) yerleşimlerinden bellidir. Bu gruptaki çanak çömleklerin bazılarının gövdesi konik formlu olup, orta kısmı dışa doğru çıkıntılıdır (Fig. 14, 1-4). Bu tip çanaklar (*cream-bowls*) şu ana kadar Güney Kafkasya'daki yerleşimlerde bulunmamıştır. Bu tip çanaklar Yakın Doğu kültürlerinin karakteristik özelliğidir. Araştırmalar bu tip çanakların ağırlıklı olarak Orta Halaf döneminde ortaya çıktığını, Geç Halaf döneminde de kullanıldığını göstermektedir. Bu tip çanakların prototipleri Sabi-Abyad'ın (Akkermans, 1987, fig. 4, 10; Akkermans, 1989, fig. IV.28, 204) ve Tell Arpaçiya'nın (Mallowan ve Cruikshank, 1933, fig. 54, 4) Halaf tabakasından bilinmektedir. Benzer çanaklar Yarım Tepe II (Amirov, 2018, fig. 7, 1, 3; Merpert, Munchaev, 1987, fig. 19, 3-4), Tell Agab (Davidson ve Watkins, 1981, fig. 2, 4) ve Tülintepe'nin Ubeyd döneminden bellidir (Esin ve Arsebük, 1971, s. 121; Esin ve Arsebük, 1982, s. 91). Nahçıvan Tepe'de bulunan bu tür çanak yerleşimin stratigrafisine uygun olarak MÖ. 4941-4722 yıllarına (Бахшалиев ve Бахшалиев, 2021, s. 187). Bülövkaya yerleşimi ise karbon analizine göre MÖ 5007-4508 yıllarına tarihlenmektedir (Tablo 1).

Bülövkaya'nın memecik şekilli kabartma bezekli vesilindirik akıtacaklı kaplarının benzerleri Güney Kafkasya'daki Neolitik ve Kalkolitik dönem yerleşimlerinden, o sıradan Nahçıvan'daki Neolitik yerleşimlerinden (Bahşaliyev, 2021, s. 53-57, fig. 46, fig. 40) bilinmekte olsa bile bu kapların ve kulp türlerinin Yakın Doğu yerleşimlerinden, özellikle Ubeyd Kültürü yerleşimlerinden de iyi bilindiğini söylemeliyiz (Jasim, 2021, s. 407, fig. 334, s. 433, fig. 374).

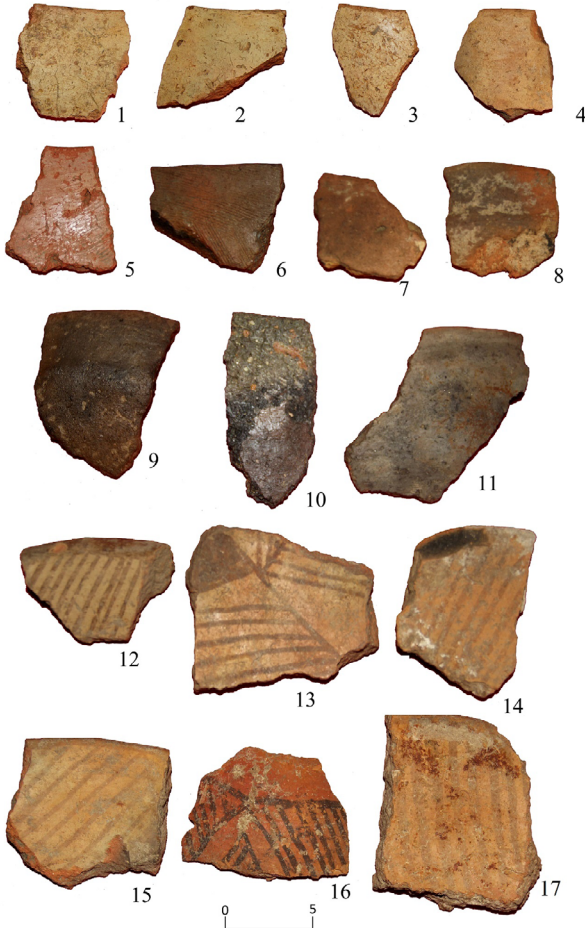
İkinci Grup Çanak Çömlek

İkinci gruptaki çanak çömlek çoğunlukla kum, bazen saman ve kum katkılı kilden yapılarak kahverenginde pişirilmiştir. Kapların cidarları arasında iyi pişmemiş gri bir tabaka bulunmaktadır. Çanak çömlek örneklerinin bir kısmı tarak benzeri bir aletle yapılandırılmıştır. Bu grupta yer alan kaplar ağırlıklı olarak çömlek, çanak ve testilerden oluşmaktadır (Fig. 14, 5-10, 13). Bazı çömleklerin gövdesinin ortasında boynuz şekilli kulplar vardır. Bu tür çanak çömleklerin bir kısmının ağız kısmında, bir kısmının ise gövdesinde is izleri bulunmaktadır. Bazı kapların da gövdesinde aşınma izleri vardır. Araştırma sırasında bu tip kapların ocakların içerisinde bulunması, bunların mutfak eşyası olarak kullanıldığına işaret etmektedir. Şimdiye

kadar bu tip çanak çömleğin sadece Geç Kalkolitik ve Sioni Kültürü'ne özgü olduğu söylene de, yapılan araştırmalar bu tip çanak çömleğin Sioni Kültürü'nün oluşumundan çok önce Erken ve Orta Kalkolitik Çağ'da da var olduğunu kanıtlamaktadır. Bu grupta yer alan dışbükey, konik biçimli çanaklar ile tarama bezemeli çanak çömlekler de Güney Kafkasya (Ахундов, 2017, s. 45, tabl. 13, 2, 4; Lyonnet ve ark., 2012, s. 86-87; Бахшалиев, 2019, s. 101, fig. 4, 3) ve Yakın Doğu yerleşimlerinden bilinmektedir (Sharifi ve Motarjem, 2018, s. 91, fig. 9). Ancak Nahçıvan (Seyidov ve ark. 2010, s. 63-78.) ve Muğan (Нариманов, 1987, s. 125) yerleşimlerinde bilinen kahverengi çanak çömlek, Kalkolitik Çağ çanak çömleğinin küçük bir bölümünü oluşturmuştur (Bahşaliyev ve ark., 2024, s. 1-15; Bahşaliyev, 2023, s. 110-112). Bu grupta yer alan çanak tipi kaplardan biri, ağız kenarından dikey olarak yukarıya doğru yükselen kulak biçimli bir kulpa sahiptir (Fig. 14, 13). Bu tip kulplar Neolitik ve Kalkolitik dönemde, o sıradan Orta Avrupa'daki Neolitik yerleşimlerinde (Титов ve ark., 1980, s. 206-217) görülmektedir. Buna benzer kulpu olan bir kap ise Azerbaycan'ın İlanlı Tepe yerleşiminde bulunmuştur (Нариманов, 1987, s. 238, fig.42).

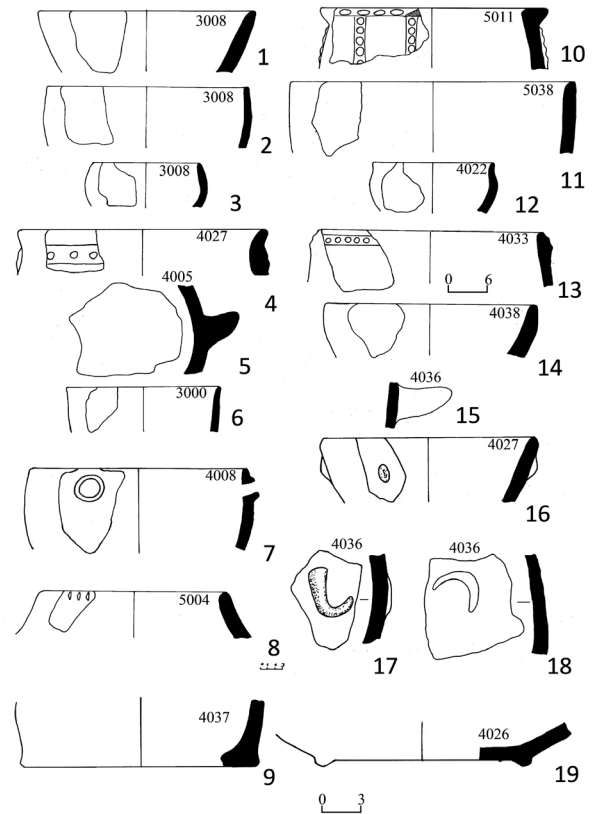
Figür 12

Bülövkaya Çanak Çömleğinin Renk Tonları / Color Tones of Pottery from the Bülövkaya Settlement (Veli Bakhshaliyev)

Figür 13

Bülövkaya'nın Kırmızı Renkli Çanak Çömleği / Red Pottery from the Bülövkaya Settlement (Veli Bakhshaliyev)

Üçüncü Grup Çanak Çömlek

Üçüncü grup çanak çömlek gri veya siyah renklidir (Fig. 14, 11-12). Bunların bir kısmı saman, bir kısmı kum katkılı kilden, bir kısmı da katkısız kilden yapılmıştır. Bazı çanak çömlek örnekleri her iki yüzeyde iyice perdahlanmıştır. Bu tip çanak çömleklerin bir kısmı tarak tipi aletle yapılandırılmış, bir kısmı da memeciklerle süslenmiştir. Bazı çanaklar boynuz şekilli kulplara sahiptir. Bu grupta yer alan çanak çömlek form açısından diğer gruplardakilerle aynıdır. Söylememiz gerekiyor ki, Nahçıvan'ın Neolitik ve Kalkolitik yerleşimlerinde siyah renkli kaplar çok az sayıda bulunmaktadır.

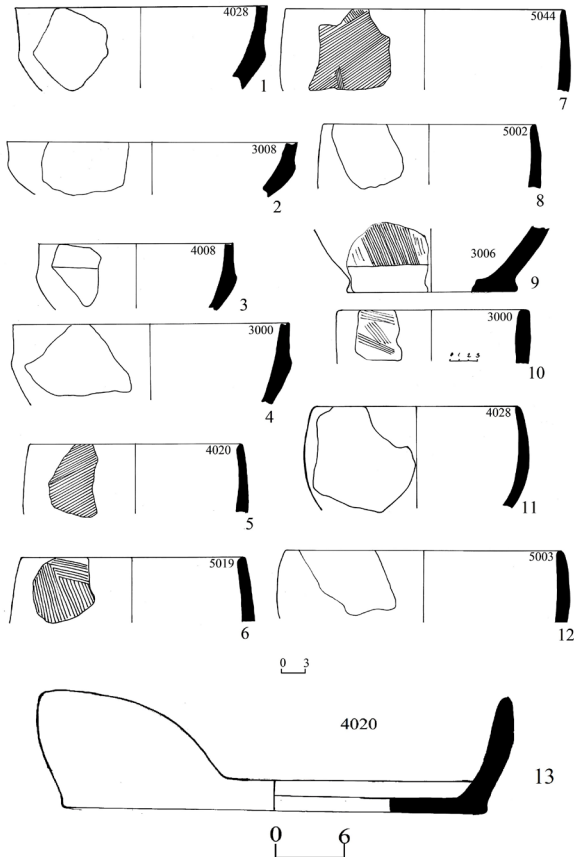
Dördüncü Grup Çanak Çömlek

Bülövkaya'da bulunan dördüncü grup çanak çömlek boyalıdır (Fig. 15). Şu ana kadar Güney Kafkasya'daki hiçbir yerleşimde bu kadar çok boyalı çanak çömlek bulunamamıştır. Bazılarının kiline saman, bitki, bazen ince veya iri kum eklenmiş, bazıları da katkısız kilden yapılarak iyi pişirilmiştir. Ancak iyi pişmeyen parçalar da vardır. Boya bezekli çanak çömlek boyama tekniğine göre iki gruba ayrılabilir. Birinci gruptakiler

çoğunluktadır. Bu gruptaki çanak çömleğin yüzeyi sarı veya devetüyü rengi astarla kaplı olup, kahverengi veya siyah renkle boya bezek yapılmıştır (Fig. 12, 12-14, 15, 17). İkinci gruptakiler ise kırmızı astar üzerine kahverengi veya siyah renkle boyanmışlardır (Fig. 12, 16). Boyalılar çoğunlukla testi, çanak ve çömlek parçalarından oluşmaktadır. Testi tipi kaplar kısa silindirik boyunlu ve dışbükey gövdelidir. Çömlekler dışa devrik ağız kenarlı, dışbükey gövdelidirler. Çanak türü kaplar çoğunluktadır. Bunların dışbükey, konik ve bikonik gövdeli olmak üzere farklı türleri vardır. Konik gövdeli çanaklardan bazıları ortada dışa doğru çıkıntılı bir gövdeye sahiptir. Yukarıda bu tür basit çanak türlerinden bahsetmiştik. Çanak çömleklerin tüm tipleri Ubeyd Kültürü yerleşimlerinden bilinmektedir. Bu tip çanaklar Tell Aqab (Davidson ve Watkins, 1981, fig. 2, 4), Yarım Tepe II (Merpert ve Munchaev, 1987, s. 33-34; Amirov, 2018, fig. 6-8), Tell Abada, Değirmentepe (Esin, 1984, fig. 3, 1,3), Tülintepe (Esin ve Arsebuk, 1982, s. 92-93) ve diğer yerleşimlerden bulunmaktadır (Jasim, 2021, s. 266-528).

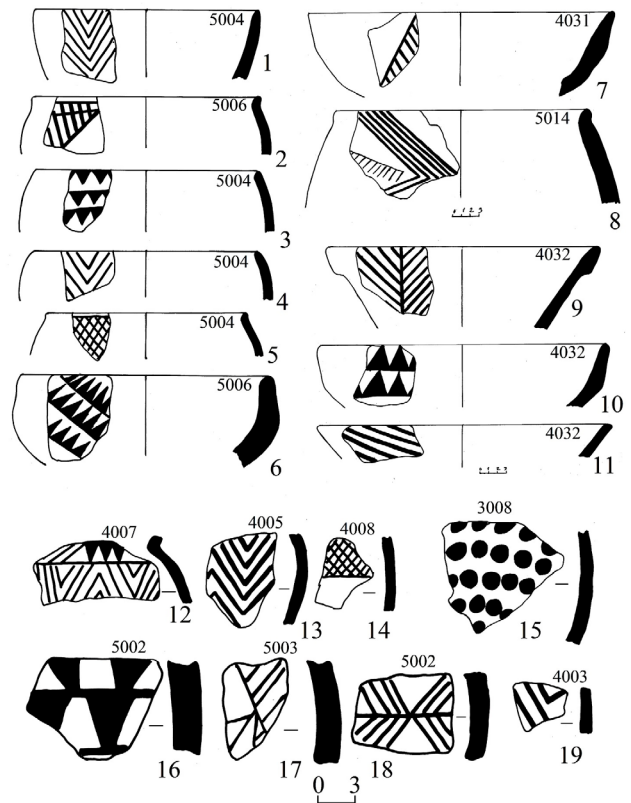
Figür 14

Kırmızı, Kahverengi ve Siyah-Gri Renkli Çanak Çömlek: 1-4-Cream-Bowls Tipi Çanaklar; 6-10-Kahverengi Çanak Çömlek; 11-12- Siyah-Gri Renkli Çanak Çömlek / *Red, Brown and Gray-Black Pottery Types: 1-4-Cream-Bowls Type; 6-10 - Brown Pottery; 11-12 - Gray-Black Pottery* (Veli Bakhshaliyev)

Figür 15

Bülövkaya'nın Boyalı Çanak Çömleği. *Painted Pottery of Bülövkaya* (Veli Bakhshaliyev)

Bülövkaya çanak çömleğinin bezeme motifleri oldukça çeşitlidir. Bunlar arasında dalgalı çizgiler, düz çizgiler, yuvarlaklar, üst üste yerleştirilmiş üçgenler bulunmaktadır. Ancak üst üste yerleştirilen üçgen ve başak şeklindeki bezemeler çoğunluktadır. Bu durum çanak çömleğin yerel üretimiyle ilgili olabilir. Boyalı çanak çömleğin bezeme motiflerinin tamamen yakını Ubeyd Kültürü'nden bilinmektedir. Bazı bezeme motifleri Ubeyd'den önceki dönemlerde de kullanılmıştır. Muhtemelen bu bezemelerin belli bir sembolik anlamı olmuştur.

Bülövkaya Çanak Çömleğinin Kültürel Bağlılığı ve Kronolojisi

Araştırmalar, MÖ 6-5. binyıllarda Azerbaycan'ın güney bölgelerinde, özellikle Nahçıvan'da çeşitli sosyo-ekonomik süreçlerin yaşandığını gösteriyor. MÖ 7. binyılın ikinci yarısında, 6. binyılın başında Nahçıvan'da Halaf Kültürü'ne ait çanak çömlek ortaya çıkmış (Абибуллаев, 1982, s. 65-77; Бахшалиев, 2022, s. 149), MÖ 6. binyılın sonu ve 5. binyılın başında ise bu bölgede Dalma Tepe Kültürü yayılmıştır (Бахшалиев 2019, s. 114-128; Бахшалиев ve Бахшалиев, 2021, s. 187-197). Tell Abada, Tell Rashid, Tell Keit Gasim, Haizalon (Jassim, 2021, s. 19-97), Surezha (Alden ve ark. 2021, s. 1-23) ve Mezopotamya'daki diğer yerleşimlerdeki Dalma Tepe çanak çömleğinin Ubeyd kapları, Urmiye Havzası'nda ise Dalma Tepe çanak çömleği ile Ubeyd çanak çömleğinin bir arada bulunması (Henrickson ve Vitali, 1987, s. 37-45), bu kültürler arasındaki karşılıklı ilişkiye işaret etmektedir. Yakın Doğu yerleşimlerinde ortaya çıkan Dalma Tepe Kültürü'nün incelenmesi MÖ 5. binyılın ikinci yarısında bu kültürün tarih sahnesinden çekildiğine işaret eder. Ancak bazı araştırmacılar MÖ 5. binyılın ikinci yarısında Culfa Kültepe (Abedi ve ark., 2014a, s. 33-167), Tepe Sarsakti (Abedi ve ark., 2014b, s. 101-114) ve diğer yerleşimlerin boyalı çanak çömleğini Dalma Tepe Kültürü'yle ilişkilendirmektedir. Ancak Dalma Tepe Kültürü'ne özgü baskı bezemeli çanak çömlek bu yerleşimlerde bulunmamıştır. Dalma Tepe'ye özgü kırmızı astarlı çanak çömlek de bu yerleşimlerde nadirdir. Nahçıvan'da yapılan araştırmalarda Uzunoba ve Bülövkaya gibi yerleşimlerde baskı bezemeli çanak çömlek bulunmazken Uçan Ağıl'da bu tip çanak çömlek birer örnek ile ele geçirilmiştir (Бахшалиев ve ark., 2024, s. 7-9). Bülövkaya yerleşiminde yapılan arkeolojik araştırmalar, MÖ 5. binyılın birinci yarısında Nahçıvan'da yaygınlaşan boyalı çanak çömleğin yerel kültürlerden seçildiğini ve Ubeyd Kültürü'yle ilişkili olduğunu gösteriyor. Yukarıda da söylediğimiz gibi Bülövkaya'daki boyalı çanak çömleğin çoğunluğunu Ubeyd Kültürü'yle doğrudan ilişkili olan bej, ya da devetüyü zemin üzerine kahverengi veya siyah renkle (*black on buff*) süslenmiş çanak çömlek oluşturmaktadır. Kırmızı üzerine siyah renkle süslenmiş (*black on red*) çanak çömlek yerel kültürün bir göstergesi sayılabilir. Fikrimize göre bu veriler, Ubeyd Kültürü'nün

kuzeye yayılması sırasında kültürler arasında etkileşim olduğuna işaret etmektedir. Ubeyd Kültürü'nün kuzeye yayılımı sırasında Doğu Anadolu'da Çolpan (Marro, 2007, fig. I, 1), Yumuktepe (Caneva ve ark. 2012, s. 353-392), Domuztepe (Campbell ve Fletcher, 2006, s. 72, fig.5, 2), Değirmentepe (Esin ve Arsebük, 1983, s.71-80; Esin 1984, s. 11-30), Gelinciktepe, Arslantepe (Balossi-Restelli, 2012, s. 235-260), Tepecik, Tülin Tepe (Esin, ve Arsebük, 1982, s. 91) ve diğer yerleşimlerde ele geçirilen Ubeyd dönemine ait buluntular da böyle bir etkileşim olduğunu kanıtlanmaktadır. U. Esin ve G. Arsebük buluntulara dayanarak Değirmentepe'ni Ubeyd özelliği taşıyan yerleşim gibi karakterize etmiştir (Esin ve Arsebük, 1983, s. 78-79). Araştırmacılar bu etkileşimin barışçıl nitelikte olduğunu söylemişlerdir (Stein, 2012, s. 23-44).

Kırmızı astarlı boya bezekli çanak çömlek Urmiye Havzası'nda Neolitik dönemden itibaren mevcut olup Kalkolitik dönemde de devam etmiştir (Abedi ve ark., 2015, s. 23-40). Dolayısıyla Bülövkaya çanak çömleğinin oluşumunda farklı kültürlerin yer aldığını söyleyebiliriz. Ancak Ubeyd çanak çömleğindeki şekil ve bezeme motiflerinin bazılarının Bülövkaya'da bulunmadığını da söylememiz gerekiyor. Bülövkaya Kültürü'nün Ubeyd Kültürü'nün yerel bir varyantı olması muhtemeldir. Bülövkaya'nın Ubeyd Kültürü'nün ilk aşamasını yansıttığını da belirtmek gerekiyor. Ele geçirilen çanak çömlek bu kültürün tarihi ve kendine özgü özelliklerinin belirlenmesi açısından oldukça önemlidir. Bülövkaya çanak çömleği şekil ve bezeme motifi bakımından önceki dönemlerin çanak çömleğine de benzemektedir. Ancak bu tür boyalı çanak çömlek Geç Kalkolitik yerleşimlerinde yoktur. Neolitik ve Kalkolitik dönemlerde Urmiye Havzası'nda (Henricson, 1983, s. 203) ve Dalma Tepe Kültürü'nde (Hamlin, 1975, s. 11-127) yayılan kırmızı astarlı çanak çömlek, birer örnekle Bülövkaya'da temsil edilmektedir. Ancak bu tip çanak çömlek Geç Kalkolitik yerleşimlerinde görülmemiştir. Dalma Tepe tipi baskı bezemeli çanak çömleğin de bulunmaması Bülövkaya'nın Dalma Tepe Kültürü'nden ve Urmiye Havzasında yaygınlaşan yerel kültürlerden farklı bir kültür olduğunu söylememize olanak sağlar. Birinci gruba ait az sayıda çanak çömleğin ağzının altı kabartma kuşak üzerinden parmak baskısı ile bezenmiştir. Bu tür çanak çömlek Dalma Tepe Kültürü için karakteristik değildir. Bu tip bezemeli çanak çömlek Uzunoba (Бахшалиев, 2017, fig. 5, 2), Bülövkaya (Бахşалиев, 2024, s. 144, fig. 2, 3-4), Ovçular Tepe'de (Бахşалиев ve ark., 2010, s. 127, tablo XLVI, 1, 4), Culfa Kültepe'nin VII. tabakası (Abedi ve ark., 2014a, fig. 12, 9-10; fig. 15, 5), Tepe Kışlağ'ın III. tabakasından bilinmektedir (Sharifi ve Motarjem, 2018, s. 95, fig. 15). Ancak yukarıda da söylediğimiz gibi bu tür bezemeler Doğu Anadolu'nun Kalkolitik Çağ kültüründen bilinmektedir. Bu tür çanak çömleğin Nahçıvan ve Urmiye Havzası'nda MÖ 5. binyılın birinci yarısında ve

ortasında ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Büyük olasılıkla Urmiye Havzası ve Doğu Anadolu'nun Kalkolitik Çağ kültürleri arasında bir etkileşim olmuştur. Karbon analizi sonuçları da bunu doğruluyor. Bülövkaya yerleşiminde bulunan boyalı çanak çömlek, Tell Arpachiya'nın Ubeyd tabakası (Mallowan ve Cruikshank, 1933, fig. 3-7), Tell Abada ve Tell Rashid'in (Jassim, 2021, fig. 447, 5-8) Ubeyd 2 ve Ubeyd 3 çanak çömleği ile (Jassim, 2021, fig. 273, 4-8) çok benzerdir. Aynı durum Bülövkaya'nın sade kapları için de söylenebilir (Jassim, 2021, fig. 370). Dışa doğru kalınlaştırılmış ağız kenarlı (Jassim, 2021, fig. 272) ve silindirik akıtacaklı kaplar (Jassim, 2021, fig. 334) Tell Abada'dan bilinmektedir. Tell Abada'nın II. yapı katı karbon analizlerine göre MÖ 4670 ± 70 (Jassim, 2021, s. 100), Tell Mahdur'un çağdaş tabakası ise MÖ 4470 ± 80'e tarihlenmektedir (Roaf, 1982, s. 41). Bülövkaya'dan alınan bir karbon örneğinin analizi MÖ 4953-4723 yıllarını, diğeri ise MÖ 5007-4782 yıllarını gösterirken (Tablo 1), Uçan Ağıl'da bu dönem 4600-4350 yılları (Marro, 2022, s. 111-130), Uzunoba'da ise MÖ 4620-4370 yılları arasında tarihlenmektedir (Baxşəliyev ve Baxşəliyev, 2023, s. 9-34). Ubeyd tipi çanak çömlek Nahçıvan Tepe yerleşiminden de bilinmektedir (Baxşəliyev ve Baxşəliyev, 2023, s. 64, fig. 12, 12-15). Yerleşimin bu dönemi için bir karbon örneğinin analizi MÖ 4945-4732 yıllarını, diğeri örnek ise MÖ 4686-4464 yıllarını (Baxşəliyev ve Baxşəliyev, 2023, s. 34, tablo 1) göstermiştir. Bu tarihlere bakıldığında Ubeyd tipi çanak çömleğin MÖ 5. binyılın ilk yarısı ve ortalarında Urmiye havzası ve Nahçıvan'a doğru yayıldığı söylenebilir.

NAHÇIVAN VE URMIYE HAVZASI YERLEŞMELERİNİN ÖZELLİKLERİ

Araştırmalar Nahçıvan ve Urmiye Havzası'ndaki Neolitik ve Kalkolitik yerleşmelerin farklı özelliklere sahip olduğunu göstermektedir. Urmiye Havzası'ndaki Hacı Firuz ve Hesenli gibi yerleşimlerde Neolitik tabakanın üzerinde Dalma Tepe tabakası ve Ubeyd çanak çömleği bulunmuştur. Nahçıvan'daki I. Kültepe'nin Neolitik dönemden Geç Tunç Çağı'na kadar geniş bir dönemi kapsayan çok tabakalı bir yerleşim olmasına rağmen burada Ubeyd ve Dalma Tepe Kültürü'ne ait eserler bulunmamıştır. Urmiye Havzası'nda yer alan Dalma Tepe'de sadece Ubeyd çanak çömleğinin de bulunduğu Dalma tabakası ortaya çıkarılmıştır. Urmiye Havzası'ndaki diğer yerleşimlerin Kalkolitik Çağ tabakasında baskı bezemelilerin yanı sıra Ubeyd çanak çömleği de ele geçirilmiştir. Nahçıvan'da ise Dalma Tepe Kültürü yalnızca Nahçıvan Tepe yerleşiminden bilinmektedir. Bu yerleşimde ortaya çıkarılmış dört yapı katının tamamı yalnızca Dalma Tepe Kültürü'nün oluşum ve gelişim evrelerini yansıtmaktadır (Baxşəliyev ve Baxşəliyev, 2023, s. 31-54). Uçan Ağıl (Marro, 2022, s. 111-130) yerleşiminde ise Neolitik ve Kalkolitik Çağ'a ait kültür tabakasının bulunmasına rağmen,

burada Dalma Tepe Kültürü yoktur. Ancak Uçan Ağıl yerleşiminde Ubeyd çanak çömleği az sayıda olsa da ele geçirilmiştir. Nahçıvan vadisinde bulunan Uzunoba yerleşimi Dalma Tepe Kültürü'nden sonraki dönemi yansıtmaktadır. Bülövkaya yerleşiminin bulguları da Dalma Tepe Kültürü'nden farklı özelliklere sahiptir ve burada Dalma Tepe Kültürü için karakteristik olan baskı bezemeliler yoktur (Бахшалиев ve ark., 2024, s. 9-10). Nahçıvan'daki Ovçular Tepe yerleşiminde Ubeyd çanak çömleği birer örnekle temsil edilmiş, Yeni Yol ve Geç Kalkolitik döneme ait onlarca yerleşimde ise Ubeyd Kültürü'nün izleri görülmemiştir (Marro ve ark., 2011, s. 53-100; Бахшалиев, 2014, s. 88-95). Bu gerçekler, Mezopotamya, Urmiye Havzası, Anadolu ve Güney Kafkasya'da Ubeyd Kültürü'nü taşıyan kabilelerinin eski yerleşimlerin yanı sıra yeni alanlarda da yerleştiklerini ve yerel kültürlerle etkileşimde olduğunu göstermektedir.

SONUÇ

Arkeolojik araştırmalar Bülövkaya yerleşiminde göçebe hayvancılıkla uğraşan bir toplumun yerleştiğini göstermektedir. Yerleşimin araştırılması insanların işliklerin çevresinde bulunan dörtgen planlı hafif yapı evlerde yaşadığını, hayvancılığın yanı sıra madencilikle de uğraştığını göstermektedir. Bülövkaya buluntuları arasında çoğunlukta olan sade ve boyalı çanak çömlek kendine özgü özelliklerin yanı sıra Ubeyd Kültürü ile aynı özellikleri de paylaşmaktadır. Bülövkaya yerleşiminin araştırılması MÖ 5. binyılda Mezopotamya ile Nahçıvan arasındaki ekonomik ve kültürel ilişkilerin genişlediğini göstermektedir. Araştırmalar boya bezekli çanak çömleği ile Urmiye Havzası ve Güney Kafkasya'daki kültürlerden seçilen Bülövkaya yerleşiminin Ubeyd Kültürü ile ilişkili olduğunu göstermektedir. Bülövkaya'da çok sayıda Ubeyd tipi çanak çömleğin bulunması, Ubeyd kabilelerinin MÖ 5. binyılın ilk yarısında kuzeye doğru hareket ederek Nahçıvan'a yerleştiğine işaret etmektedir. Bülövkaya çanak çömleği arasında Urmiye Havzası'na özgü çanak çömleğin bulunması bu kültürün yerel kültürlerle etkileşimde olduğunu kanıtlamaktadır. Bülövkaya yerleşiminin araştırılması burada yerleşen, göçebe hayvancılıkla uğraşan toplumun ağırlıklı olarak Zengezur obsidiyenini kullandıklarını söylememize olanak sağlar. Arkeolojik veriler MÖ VI-V binyıllarda Mezopotamya ve Urmiye Havzası'ndaki yerleşimlerde Güney Kafkasya obsidiyeninin kullanımında artış olduğunu göstermektedir. Bu açıdan Ubeyd kabilelerinin Nahçıvan'a doğru hareketi Güney Kafkasya'nın zengin hammadde, özellikle obsidiyen, bakır kaynakları ve bol otlaklarla ilişkili olabilirdi. Mezopotamya, Urmiye Havzası ve Doğu Anadolu'da yaygınlaşan Ubeyd çanak çömleğinden bazı özellikleriyle seçilen Bülövkaya çanak çömleği, Ubeyd Kültürü'nün yerel bir çeşidi olarak değerlendirilebilir.

KAΥNAKÇA

- Абибуллаев, О.А. (1982). *Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР*. Элм.
- Abedi, Khatib, Shahidi, H., Chataigner, Ch., Niknami, K., Eskandari, N., Kazempour, M., Pirmohammadi, A., Hoseinzadeh, J. and Ebrahimi Gh. (2014a) Excavation at Kul Tepe of (Jolfa), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report”, *Ancient Near Eastern Studies*, 51, 33-167.
- Abedi, A., Eskandari, N., Shahidi, H., Sharahi, İ. (2014b). New Evidence from Dalma and Kura-Araxes Culture at Tapeh Qal'e-ye-Sarsakhti. *Iran and the Caucasus*, 18, 101-114.
- Abedi, A., Omrani, B., Karimifar, A. (2015). Fifth and fourth millennium BC in north-western Iran: Dalma and Pisdeli revisited. *Documenta Praehistorica*, XLII, 321-338.
- Akkermans, P. (1987). A Late Neolithic and Early Halaf Village at Sabi Abyad, Northern Syria. *Paléorient*, 13, 1, 23-40.
- Akkermans, P. (1989). The Prehistoric Pottery of Tell Sabi Abyad. *Excavations at Tell Sabi Abyad: Prehistoric investigations in the Balikh Valley, northern Syria*. Oxford, 77-214.
- Akkermans, P. (1988) The Soundings at Tell Damishiliya / İn Hammam Et- Turkman I. Ed M.N. Van Loon, Nederlands Histoneh-Archaeologisch Instituut, 19-68.
- Alden, J., Minc, L., Buehlman-Barbeau, S., Stein, G. (2021), Dalma ceramics at Surezha in the Erbil Plain: Stylistic, compositional, and petrographic evidence for trans-Zagros interaction during the Terminal Ubaid/Late Chalcolithic 1. *Journal of Archaeological Science Reports*, 39, 1, 1-23.
- Amirov, Sh. (2018). The Morphology Of Halafian painted pottery From Yarim Tepe II, And The Process of Ubaidian Acculturation / *II Workshop on Late Neolithic Ceramics in Ancient Mesopotamia: pottery in context, Monografies del MAC I*. Ed. Anna Gómez-Bach, Jörg Becker and Miquel Molist, Barcelona, 15-23.
- Ахундов, Т.И. (2017). У истоков Кавказской цивилизации (Памятники традиции Гарабагского неолита). Афполиграф.
- Badalyan, R., Harutyunyan, A., Chataigner, Ch., Le Mort, F., Brochier, J., Balasescu, A., Radu, V. ve Hovsepyan, R. (2010). The Settlement of Akhnashen-Khatunarkh, A Neolithic Site in the Ararat Plain (Armenia): Excavation Results 2004-2009. *TUBA-AR*, 13, 185-218.
- Balossi-Restelli, F. (2012). The beginning of the Late Chalcolithic occupation at Arslantepe, Malatya. Marro C. (Ed.). After the Ubaid. Interpreting chang from the Caucasus to Mezopotamia at the dawn of urban civilization (4500-3500 BC). *Varia Anatolica*, XVII, 235-260.
- Бахşәлиев, V. B., Marro, C., Аşуров, S. (2010). Овçулартәрәси. Elm.
- Бахшалиев, В.Б. (2014). Новые энеолитические памятники на территории Нахчывана. *Российская археология*, 1, 88-95.
- Бахшалиев, В.Б. (2017) Исследование энеолитических памятников Сирабчайской и Нахчыванчайской долин. Н.А.Мусейбли (Ed). *Проблемы археологии Кавказа и Передней Азии*, 108-121.
- Бахшалиев, В.Б. (2019). Археологические исследования поселения Нахчывантепе. *Российская археология*, 2, 114-128. <https://doi.org/10.31857/S086960630005448-1>.
- Bakhshaliyev, V. (2021b). *Neolit və Eneolit dövründə Naхçivanın iqtisadi-mədəni əlaqələri*. Əsəmi.
- Бахшалиев, В.Б. (2022). Археологические раскопки на поселении Кюльтепе I. *Российская археология*, № 1, 139-152. <https://doi.org/10.31857/S0869606322010032>.
- Бахşәлиев, V.B. (2023). *Naхçivan arxeologiyası*. Naхçivan, Əsəmi.
- Бахшалиев, Э., Бахшалиев, В. (2021). Неолитический слой поселения Нахчыван Тепе. *Российская археология*, 2, 187-197. <https://doi.org/10.31857/S086960630015375-1>.
- Бахşәлиев, V., Marro, C., Berthon, R., Quliyeva, Z., Sarialtun, S. (2017). *Kültәpadə arxeoloji qazıntılar*. Elm və təhsil.
- Бахşәлиев, V., Marro, C., Hammon, C., Alıyev, N., Sanz, S. (2012). *Naхçivan Duzdağının qədim duz mədənləri*. Əsəmi.

- Bakhshaliyev, V.B., Marro, C., Berton, P., Oranj, M. (2024). Новые данные о связях древних поселенцев Нахчывана с Ближним Востоком. *Российская археология*, 1, 7-21. <https://doi.org/10.31857/S0869606323030054>, EDN: TUVXKX.
- Bakhshaliyev, V. (2021). Archaeological investigations at Nakhchivan Tepe. Marro C., Stöllner T. (Eds.) *On salt, copper and gold: the origins of early mining and metallurgy in the Caucasus. Archéologie (s) 5*, 375-386.
- Baxşəliyev, V.B., Baxşəliyev, E.V. (2023). *Dalmatəpə mədəniyyətinin mənşəyi*. Əcəmi.
- Bahşaliyev, V., Ceylan, N., Bahşaliyev, E., Hasanova, H. (2024). Tumbul Tepe'de yapılan arkeolojik kazılar bağlamında Güney Kafkasya'da Sioni tipi çanak çömleğin değerlendirilmesi. *TUBA-AR*, 1, 1-15. <https://doi.org/10.22520/tubaar.1407621>.
- Baxşəliyev, E. (2024). Bülövqaya yaşayış yerinin yeni tapıntıları. *AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri*, 1, 141-149. <https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.141>.
- Caneva, I., Palumbi, G., Pasquino, A. (2012). The Ubaid impact on the pottery: Mersin-Yumuktepe during the fifth millennium BC. Marro C. (Ed.). *After the Ubaid. Interpreting change from the Caucasus to Mesopotamia at the dawn of urban civilization (4500-3500 BC)*. *Varia Anatolica*, XVII, 353-392.
- Campbell, S., Fletcher, A. (2012). Questioning the Hala-Ubaid Transition Robert A. C., Graham, Ph. (Eds.). *Beyond the Ubaid. Transformation and integration in the late Prehistoric societies of the Middle East. International Workshop held at Grey College, University of Durham, 20–22 april 2006*, 69-83.
- Cucchi, T., Kovács, Z., Berthon, R., Orth, A., Bonhomme, F., Evin, A., Siahsarvie, R., Darvish, J., Bakhshaliyev, V., Marro, C. (2013). On the trail of Neolithic mice and men towards Transcaucasia: zooarchaeological clues from Nakhchivan (Azerbaijan). *Biological Journal of the Linnean Society*, 1-12.
- Davidson, T. E. (1981). Watkins, T. Two Seasons of Excavation at Tell Aqab in the Jezirah, N.E. Syria. *Iraq*, 43, 1, 1–18.
- Hamlin, C. (1975). Dalma Tepe. *Iran*, 13, 111–127.
- Henrickson, E.F. (1983). *Ceramic styles and cultural interaction in the Early and Middle Chalcolithic of the Central Zagros, Iran. A Thesis submitted in conformity with the requirements for the degree of Doctor of philosophy in the University of Toronto*.
- Henrickson, E. F., Vitali, V. (1987). The Dalma Tradition: Prehistoric Inter-Regional Cultural Integration Highland Western Iran. *Paleorient*, 13, 2, 37-45.
- Jasim, S.A. (2021). *Excavation at Tell Abada, Iraq*. University of Chicago.
- Kirkbride, D. (1972). Umm Dabaghiyah 1971: A Preliminary Report. An Early Ceramic Farming Settlement in Marginal North Central Jazira, Iraq, *Iraq*, 34, 1, 3-15.
- Esin, U. (1984). Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı 1983 Yılı Raporu. *VI Kazı Sonuçları Toplantısı*, 11-30.
- Esin, U., Arsebük, G. (1974). Tülintepe kazısı 1971. *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*, 138-159.
- Esin, U., Arsebük, G. (1982). Tülintepe kazısı 1974. *Ankara: Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları*, 119-134.
- Esin U., Arsebük, G. (1983). 1982 Yılı Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı. *V Kazı Sonuçları Toplantısı*, 71-80.
- Marro, C. (2007). Upper-Mesopotamia and Transcaucasia in the Late Chalcolithic period (4000-3500 BC). Bertille Lyonnet (Ed.). *Les cultures du Caucase (VIe-IIIe millénaires avant notre ère)*. *CNRS EDUCTIONS*, 77-94.
- Marro, C. (2022). The View from the North. The Emergence and Spread of the Chaff-Faced Ware oikumenè as seen from the Caucasus (ca. 4600-3500 BCE). *Paléorient*, 48,1, 111-130.
- Marro, C., Bakhshaliyev, V., Ashurov, S. (2011). Excavations at Ovçular Tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan). Second Preliminary Report: The 2009-2010 Seasons. *Anatolia Antiqua*, XIX, 53-100.
- Marro, C., Bakhshaliyev, V., Severine, S., Aliyev, N. (2010). Archaeological Investigations on the Salt Minebof Duzdagi (Nakhchivan, Azerbaijan). *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi. TUBA-AR*, 13, 229–245.
- Mallowan, M. E. L. ve Cruikshank, J. R. (1935). Excavations at Tall Arpachiyah, 1933. *Iraq*, vol. 2, 1, 1-178.

- Müseyibli, N. (2020). *Leylatəpə mədəniyyəti*. Elm və Təhsil.
- Merpert, N. Y., Munchaev, R. M. (1987). The Earliest Levels at Yarim Tepe I and Yarim Tepe II in Northern. *Iraq*, 49, 1-36.
- Мунчаев, Р. М., Амиров, Ш. Н. (2015). Лейлатепинская культура и Кавказ. Кавказ как связующее звено между Восточной Европой и Передним Востоком: диалог культур, культура диалога (к 140-летию Александра А. Миллера), 128-131.
- Мунчаев, Р. М., Амиров, Ш. Н. (2009). Взаимосвязи Кавказа и Месопотамии в IV-V тыс. до н.э. Материалы международной научной конференции «Кавказ: археология и этнология. Чашыюглы, 41-52.
- Нариманов, И. Г. (1987). Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Элм.
- Нариманов, И.Г. (1985). Обейдские племена Месопотамии в Азербайджане. Тезисы Всесоюзной *Архологической Конференции*, 271.
- Nərimanov, İ. H. (2003). Naхçıvanın erkən əkinçi-maldar əhalisinin tarixindən. *Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası*, 1, 32-33.
- Orange, M., Le Bourdonnec, F.-X., Berthon, R., Mouralis, D., Thomalsky, J., Abedi, A., Marro, C. (2021). Extending The Scale Of Obsidian Studies: Towards A High-Resolution Investigation of Obsidian Prehistoric Circulation Pattern in the Southern Caucasus and North-Western Iran. *Archaeometry*, 63, 5, 923-940. <https://doi.org/10.1111/arcm.12660>.
- Roaf, M. (1982). The Hamrin Sites. In *Fifty Years of Mesopotamian Discovery*. J. Curtis (Ed.). The British School of Archaeology in Iraq, 40–47.
- Seyidov, A, Baxşəliyev, V., Mahmudova, V. (2010). *Xələc*. Elm.
- Sharifi, M., Motarjem, A. (2018). The process of cultural change in the Chalcolithic period in the highlands of Western Iran at Tepe Gheshlagh. *Documenta Praehistorica*, XLV, 86-99.
- Stein, G. (2012). Local Identities and Interaction Spheres: Modeling Regional Variation in the Ubaid Horizon. Beyond the Ubaid transformation and integration in the late Prehistoric societies of the Middle East. Edited *Beyond the Ubaid. Transformation and integration in the late Prehistoric societies of the Middle East. International Workshop held at Grey College, University of Durham, 20–22 april 2006*, 23-44.
- Титов, В.С., Эрдели, И., Габори, М. (1980). *Археология Венгрии (Каменный век)*. Наука.